

AUTOR

mgr Emil Buczyłowski

Afiliacja: Instytut Nauk Społecznych i Bezpieczeństwa

Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach

INSTYTUCJE WSPIERAJĄCE OCHRONĘ DÓBR KULTURY W CZASIE POKOJU I W CZASIE WOJNY

*Słowa kluczowe: instytucje kultury, ochrona, dobra kultury,
dziedzictwo kultury, prawo*

Wstęp

Już od dawna wiadomo, iż wojna jest największym niebezpieczeństwem nie tylko dla człowieka, ale dla wszystkiego, co on stworzył, w tym dla dóbr kultury. Pomimo upływu lat, pojawienia się ogromu przepisów prawnych regulujących aspekt ochrony dóbr kultury, liczba i ciężar gatunkowy zagrożeń wojennych niestety nie maleją. Poddając analizie historię wojen, można zauważyć, iż straty w dobrach kultury, powstałe na skutek działań zbrojnych, występowały praktycznie we wszystkich epokach historycznych. Częstokroć wojna zabiera ze sobą wszystkie najważniejsze dobra kulturalne kraju, pozbawiając go w ten najistotniejszych wartości. Nie dziwi zatem fakt, iż od zarania dziejów trwają poszukiwania skutecznych sposobów ochrony dziedzictwa kulturalnego, w tym skutecznego zabezpieczenia go przed zniszczeniem i bezpowrotną utratą w czasie wojny. W tym celu niezbędne stały się działania obronne społeczności międzynarodowej, które wyrażały się między innymi w zabezpieczeniach prawnych, to jest przepisach regulujących ochronę dziedzictwa narodowego, a także w postaci praktycznych przedsięwzięć na rzecz ochrony światowego dziedzictwa oraz dorobku kulturalnego ludzkości.

Niezaprzeczalnie ochrona dziedzictwa kulturalnego wypływa z naturalnych procesów warunkujących istnienie dóbr kulturowych oraz potrzeby zapewnienia im możliwości przetrwania. Polega ona przede wszystkim na zabezpieczeniu ich przed uszkodzeniem, dewastacją, zniszczeniem, zaginięciem lub wywozem za granicę¹. Nie należy także zapominać, iż ochrona dóbr kulturalnych to również działania związane z opracowaniem dokumentacji naukowej dotyczącej dóbr kulturalnych poszczególnych krajów,

¹ P. Żarkowski, *Ochrona dóbr kultury w czasie wojny w świetle prawa międzynarodowego*, Warszawa, 2006, s. 157.

prowadzeniem ich ewidencji oraz rejestracji, co więcej ich konserwacją, restauracją czy odbudową opartą na zasadach naukowych. Ochrona dóbr kulturalnych podyktowana zatem jest zarówno interesem narodowym, jak i świadomością wartości ogólnoludzkich².

Pojęcie dóbr kultury

Najczęściej używanym pojęciem określającym bogactwo danego kraju jest pojęcie *dobro kultury*, którym to posługuje się większość przedstawicieli doktryny³. Pojęcie to zostało już wielokrotnie zdefiniowane.

Najogólniej mówiąc, dobrem kulturalnym jest każdy przedmiot ruchomy i nieruchomy, dawny czy też współczesny, który ma znaczenie dla dziedzictwa i rozwoju kulturalnego danego kraju ze względu na swoją wartość historyczną, naukową lub też artystyczną. Powyższe rozumienie pojęcia dóbr kultury odnaleźć można w Konwencji haskiej z 1954 r. o ochronie dóbr kultury w razie konfliktu zbrojnego⁴. I tak już w artykule 1 wyżej wspomnianej konwencji haskiej możemy przeczytać, iż za dobra kultury uznaje się:

- *dobra ruchome lub nieruchome, które mają wielką wagę dla dziedzictwa kulturalnego narodu, np. zabytki architektoniczne, sztuki lub historii, zarówno religijne, jak i świeckie, stanowiska archeologiczne, dzieła sztuki, rękopisy, książki i inne przedmioty;*
- *gmachy, których zasadniczym i stosowanym w praktyce przeznaczeniem jest przechowywanie lub wystawianie dóbr kulturalnych ruchomych;*
- *ośrodki obejmujące znaczną ilość dóbr kulturalnych.*

Mówiąc o ochronie dóbr kultury, nie należy zapominać o *Konwencji z dnia 16 listopada 1976 r. w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego*⁵, w której to możemy odnaleźć termin dziedzictwa kulturalnego, oznaczający wszelkie wytwory człowieka, zarówno dawne jak i współczesne, w następującej postaci:

² K. Złasińska (red.), *Konwencje UNESCO w dziedzinie kultury. Komentarz*, Wolters Kluwer Polska, Warszawa, 2014, s. 19.

³ K. Zeidler, *Prawo ochrony dziedzictwa kultury*, Wolters Kluwer, Warszawa, 2007; T. Krochmal, *Problemy ochrony zabytków przed nielegalnym wywozem z kraju*, Aspra - JR, Warszawa, 2006; J. Sobczak, *Wolność korzystania z dóbr kultury – standardy europejskie i konstytucyjna rzeczywistość polska*, [w:] T. Gardocka, J. Sobczak (red.), *Prawna ochrona dóbr kultury*, Toruń, 2009, s. 7-26; J. Pruszyński, *Dziedzictwo kultury Polski, jego straty i ochrona prawna*, t. 1, Kantor wydawniczy Zakamycze, Kraków, 2001.

⁴ *Konwencja o ochronie dóbr kultury w razie konfliktu zbrojnego wraz z regulaminem wykonawczym do tej Konwencji oraz protokołem o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego podpisane w Hadze 14 maja 1954 r.*, Dz. U. z 1957 r., nr 46, poz. 212.

⁵ Konwencja została przyjęta w Paryżu dnia 16 listopada 1972 r., Dz. U. z 1976 r., nr 32, poz. 190.

Instytucje wspierające ochronę dóbr kultury w czasie pokoju i w czasie wojny

- *zabytków: dzieła architektury, dzieła monumentalnej rzeźby i malarstwa, elementy i budowle o charakterze archeologicznym,*
- *napisy, groty i zgrupowania tych elementów, mające wyjątkową powszechną wartość z punktu widzenia historii, sztuki lub nauki; a także zespoły budowli oddzielnych lub łącznych, które ze względu na swą architekturę, jednolitość lub zespolenie z krajobrazem mają wyjątkową powszechną wartość z punktu widzenia historii, sztuki lub nauki;*
- *miejsca zabytkowe: dzieła człowieka lub wspólne dzieła człowieka i przyrody, jak również strefy, a także stanowiska archeologiczne, mające wyjątkową powszechną wartość z punktu widzenia historycznego, estetycznego, etnologicznego lub antropologicznego.*

Uzupełnieniem powyższej definicji jest art. 3 *Konwencji z dnia 16 listopada 1976 r. w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego*⁶, w którym to możemy przeczytać, iż identyfikowanie, definiowanie, jak i wyznaczanie granic wszelkiego rodzaju dóbr należy do każdego państwa będącego stroną Konwencji, na którego terytorium dobra te się znajdują.

Podsumowując, można powiedzieć, iż dobra kulturalne są najważniejszym dorobkiem myśli, pracy oraz talentu wielu pokoleń, które stanowią materialne świadectwo dziejów każdego narodu. Dlatego też wszelkie szkody wyrządzone dobrom kulturalnym jakiegokolwiek narodu wpływają na stratę kulturalną całej ludzkości. Wyobraźmy sobie bowiem dzisiejszy świat bez Koloseum w Rzymie, Wersalu, Wieży Eiffla czy Luwru, dzięki którym możemy przenieść się w czasie, zbliżyć do historii naszej cywilizacji lub choć trochę poznać jej zakamarki⁷. By te zabytki jak najdłużej cieszyły ludzkość, konieczne jest należyte ich utrzymanie oraz zapewnienie im wszelkiej ochrony. Ponadto niezbędne jest społeczne ich wykorzystanie i udostępnienie do celów naukowych, dydaktycznych oraz wychowawczych. Dobra kulturalne mają służyć nauce, ale także popularyzować wiedzę i sztukę, stanowiąc trwały element rozwoju kultury oraz aktywny składnik życia współczesnego społeczeństwa. Zatem podstawą efektywnego systemu ochrony dóbr kulturalnych jest kształtowanie w świadomości społeczeństwa niezbędnej wiedzy w tym zakresie⁸.

⁶ Konwencja została przyjęta w Paryżu dnia 16 listopada 1972 r., Dz. U. z 1976 r., nr 32, poz. 190.

⁷ *Konwencja o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego* wraz z Regulaminem wykonawczym do tej konwencji oraz *Protokół o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego*, podpisane w Hadze dnia 14 maja 1954 r., Dz. U. z 1957 r., nr 46, poz. 212, rozdz. 1, art. 2.

⁸ W. Białek, *Decyzja Ministra Obrony Narodowej RP w sprawie przestrzegania zasad ochrony dóbr kultury w działaniach sił zbrojnych Rzeczypospolitej Polskiej w ujęciu retrospektywnym*, [w:] P. Żarkowski (red.), *Prawo w konflikcie zbrojnym*, Warszawa, 2006, s. 102-103.

Podstawy prawne regulujące ochronę dóbr kultury

Pierwsze próby zapewnienia większego bezpieczeństwa kulturalnemu dorobkowi ludzkości miały miejsce już w okresie Renesansu⁹, jednakże tak naprawdę z początkami prawnych podstaw ochrony obiektów kulturalnych podczas wojny stykamy się na przełomie XIX i XX w. Związane to było z koniecznością likwidacji skutków zakończonych wojen, w tym oczywiście z pytaniem, co zrobić ze zniszczonymi lub skradzionymi dobrami. W taki sposób zaczęły tworzyć się pierwsze normy prawne, na podstawie których można było konstruować ogólne zasady opieki oraz poszanowania dziedzictwa kulturalnego ludzkości.

Punktem wyjścia do powstania myśli o ochronie dóbr kultury były tłumaczenia filozofów oraz myślicieli, którzy domagali się poszanowania bezpieczeństwa wszelkich dóbr kulturalnych oraz dzieł sztuki, tłumacząc to faktem, że *niektóre rzeczy są tego rodzaju, iż nie mają żadnego znaczenia dla rozpoczęcia lub prowadzenia wojny, rozum nakazuje zatem oszczędzać takie rzeczy nawet w toku wojny*¹⁰. Wielu wybitnych uczonych coraz śmielej zaczęło się domagać wykluczenia możliwości stosowania prawa zdobyczy w stosunku do dóbr artystycznych, uznając, że są one klasycznym przykładem rzeczy, na które natura nie wyznaczyła ceny¹¹.

Kreowanie nowych myśli i poglądów na wojnę i próby ograniczenia jej skutków także wobec dóbr kulturalnych, potwierdzone zostało na kongresie wiedeńskim w 1815 r. przez restytucję zagrabionych podczas wojen napoleońskich dzieł sztuki¹².

Jednym z pierwszych dokumentów prawnych z XIX w. zwierających zapisy odnoszące się do potrzeby skuteczniejszego zapewnienia bezpieczeństwa dobrom kulturalnym podczas wojny była *Instrukcja dla dowództwa armii Stanów Zjednoczonych w polu* wydana w 1863 r.¹³

Ważnym przedsięwzięciem społeczności międzynarodowej w zakresie dążenia do prawnego uregulowania spraw związanych z wojną było zor-

⁹ Tamże.

¹⁰ H. Grocjusz, *O prawie wojny i pokoju. Trzy księgi, w których znajdują wyjaśnienie prawo natury i prawo narodów, a także główne zasady prawa publicznego*, tłum. R. Bierzanek, PWN, Warszawa, 1957, t. 2, s. 233.

¹¹ S. E. Nahlik, *Grabież dzieł sztuki. Rodowód zbrodni międzynarodowej*, Kraków-Wrocław, OSSOLINEUM, 1958, s. 121.

¹² <http://klub-generalagrota.pl/kg/baza-wiedzy/referaty/616,Restytucja-dobr-kultury-wswietle-prawa.html> [dostęp: 15.05.2015].

¹³ W dokumencie tym stwierdzono, że klasyczne dzieła sztuki, biblioteki, zbiory naukowe oraz cenne przyrządy, np. teleskopy astronomiczne, a także szpitale powinny być zabezpieczone przed wszelkimi dającymi się uniknąć szkodami nawet wówczas, gdy znajdują się w obrębie miejsc ufortyfikowanych w czasie oblężenia lub bombardowania. Zob., R. Bzinkowski, P. Żarkowski, *Podręcznik do nauki prawa wojennego w siłach zbrojnych*, Ministerstwo Obrony Narodowej, Departament Wychowania i Promocji Obronności, Warszawa, 2006, s. 135.

ganizowanie w 1874 r. w Brukseli międzynarodowej konferencji¹⁴. W trakcie jej trwania wypracowano m.in. projekt deklaracji dotyczącej praw i zwyczajów wojny, która uwzględniała w swoich zapisach także potrzebę zapewnienia bezpieczeństwa dobrom kulturalnym¹⁵. Mimo że Deklaracja brukselska stanowiła obszerny zbiór norm dotyczących prowadzenia wojny na lądzie, to jednak wobec sprzeciwu niektórych państw nie stała się prawem obowiązującym. Dokument ten stanowił za to punkt wyjścia dla dwóch haskich konferencji pokojowych zorganizowanych w latach 1899 i 1907. Podczas II Konferencji Haskiej podpisano ogółem 13 konwencji, z których 12 zostało ratyfikowanych. Wśród nich były dwie (IV i IX), które poruszały konieczność zapewnienia ochrony dóbr kulturalnych podczas wojny. Szczegółowe zapisy dotyczące ochrony dziedzictwa kulturalnego zostały umieszczone w *Regulaminie dotyczącym praw i zwyczajów wojny lądowej*, załączonym do IV konwencji. Dokument ten regulował m.in. kwestie sposobów prowadzenia wojny, ochrony własności publicznej i prywatnej, ochrony ludności i jej mienia, ochrony dóbr kultury przed skutkami konfliktu zbrojnego oraz sankcji karnych za naruszenie postanowień konwencji¹⁶.

Obie konwencje (IV i IX), mimo że bardzo ogólnie traktowały ochronę dóbr kulturalnych, stanowiły pierwszą międzynarodową kodyfikację prawa zmierzającą do zapewnienia w trakcie przebiegu wojny większego bezpieczeństwa dziedzictwu kulturalnemu ludzkości. Konwencje zostały ratyfikowane przez większość państw świata. Polska przystąpiła do nich w 1935 r. Z całą pewnością konwencje haskie były dokumentami o wielkiej wadze dla uregulowania praw wojny, w tym także w aspekcie dotyczącym ochrony dóbr kulturalnych. Dowodem ich znaczenia był fakt, iż po zakończeniu I wojny światowej konferencja pokojowa w Paryżu uznała zasadę restytucji dóbr kultury za nierozdzielny składnik układów pokojowych i odrzuciła jakiegokolwiek prawo do zdobycy wojennych w dobrach kulturalnych.

Ważnym dokumentem prawnym rzutującym na sposób użycia wojska w konflikcie zbrojnym i wskazującym zarazem na konieczność ochrony dóbr kulturalnych był *Pakt Roericha o ochronie instytucji artystycznych i naukowych oraz obiektów historycznych*¹⁷. Dokument został podpisany w 1935 r. w Waszyngtonie. Chociaż jego zasięg geograficzny ograniczał

¹⁴ A. Przyborowska-Klimczak, *Rozwój ochrony dziedzictwa kulturalnego w prawie międzynarodowym na przełomie XX i XXI wieku*, UMCS, Lublin, 2011, s. 16.

¹⁵ H. P. Gasser, *Międzynarodowe prawo humanitarne. Wprowadzenie*, tłum. M. Flemming, Polski Czerwony Krzyż, Warszawa, 2000, s. 12.

¹⁶ M. Flemming (red.), *Międzynarodowe prawo konfliktów zbrojnych. Zbiór dokumentów*, Branta, Warszawa, 1991, s. 22-26.

¹⁷ W. Białek, A. Białek-Guillemette, *Kształtowanie się poglądów na ochronę dóbr kultury podczas wojny*, Ochrona i Konserwacja Zabytków, 1998, nr 8, s. 45.

się do kontynentu amerykańskiego, stanowił on wzorzec, wokół którego powstały później inne projekty i traktaty¹⁸.

Współczesny wymiar ochrony dóbr kultury

Przełom w kwestii zapewnienia skutecznej ochrony dobrom kulturalnym przyniosła dopiero Konferencja Haska z 1954 r.¹⁹ W wyniku podjętych wówczas działań dyplomatycznych udało się zwołać w Hadze specjalną konferencję dyplomatyczną, która zakończyła się podpisaniem Aktu końcowego o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego, *Konwencji o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego, Regulaminu wykonawczego oraz I Protokołu*. Główną ideą konwencji haskiej było dążenie do podjęcia przez państwa określonych czynności dotyczących ochrony dóbr kulturalnych jeszcze w czasie pokoju. Działania te miały być prowadzone zarówno przez administrację publiczną, jak i siły zbrojne w celu stworzenia warunków do skutecznej realizacji ochrony w wypadku konfliktu zbrojnego. Ustalono wówczas, że we wszystkich przypadkach kodyfikacji prawa podstawowym celem będzie dążenie do utrzymania równowagi pomiędzy wymaganiami humanitarnymi a militarnymi.

Analiza konwencji haskiej o ochronie dóbr kulturalnych przed skutkami konfliktów zbrojnych pozwala stwierdzić, że dokument ten w swoich zapisach wykraczał znacznie poza opracowanie stosownych planów ochrony dóbr kulturalnych i zapewnienie niezbędnych instrumentów do ich realizacji. Zobowiązywał bowiem zarówno w okresie pokoju, jak i w warunkach zagrożenia bezpieczeństwa państwa i konfliktu zbrojnego wiele resortów, instytucji centralnych oraz terenowych organów administracji państwowej i samorządowej do angażowania się w rozwiązywanie szczegółowych spraw związanych z ochroną dóbr kulturalnych.

W konwencji haskiej w sposób nowatorski posłużono się terminem *dobra kulturalne*, zaznaczając, że z punktu widzenia ochrony nie jest istotne pochodzenie obiektu czy osoba jego właściciela. Ważne są natomiast indywidualne cechy przedmiotu – należącego do jednej z trzech kategorii:

- dobra ruchome i nieruchome, które mają wielką wagę dla dziedzictwa kulturalnego narodu;
- gmachy, których zasadniczym przeznaczeniem jest przechowywanie i wystawianie ruchomych dóbr kulturalnych;
- ośrodki obejmujące znaczną liczbę dóbr kulturalnych²⁰.

¹⁸ F. de Mulinen, *Podręcznik prawa wojennego dla sił zbrojnych*, tłum. R. Jasica, Bellona, Warszawa, 1994, s. 19.

¹⁹ A. Przyborowska-Klimczak, *Rozwój...*, s. 49.

²⁰ Z. Falkowski, M. Marcinko (red.), *Międzynarodowe prawo humanitarne konfliktów zbrojnych*, Wojskowe Centrum Edukacji Obywatelskiej, Warszawa, 2014, s. 136.

Ochrona dóbr kulturalnych w rozumieniu konwencji haskiej objęła opiekę nad nimi oraz ich poszanowanie. Wyróżnione zostały dwa poziomy ochrony, które miały być realizowane w czasie pokoju i wojny. Państwa zobowiązały się tym samym do organizacji ochrony dóbr kulturalnych już w czasie pokoju, by zapewnić im ją wobec dających się przewidzieć następstw ewentualnego konfliktu zbrojnego. Ustalono ponadto, że dobra kulturalne nie mogą być przedmiotem represaliów.

Na mocy konwencji haskiej z 1954 r. państwa zobowiązały się również powstrzymać od używania dóbr kulturalnych i ich bezpośredniego otoczenia do celów, które mogłyby wystawić te dobra w razie konfliktu zbrojnego na zniszczenie lub uszkodzenie, oraz powstrzymać się wobec nich od wszelkich aktów nieprzyjacielskich. Na uchylenie tej ochrony pozwalała jedynie decyzja podjęta przez dowódcę odpowiedniego szczebla wynikająca z kategorycznej konieczności wojskowej. Wprowadzono ponadto dwa rodzaje ochrony: ochronę ogólną i ochronę specjalną (po uwzględnieniu szczególnych warunków bezpieczeństwa)²¹. Na konferencji ustalono również, że dobro kulturalne położone w pobliżu ważnego obiektu wojskowego może być objęte ochroną specjalną, jeżeli strona konfliktu zobowiąże się do rezygnacji z użytkowania danego obiektu lub wyłączy go z wszelkiego ruchu komunikacyjnego. Wyłączenie powinno być przygotowane już w czasie pokoju. Dobra kulturalne objęte ochroną specjalną uzyskały przywilej nietykalności i powinny być opatrzone znakiem rozpoznawczym²².

Konwencja haska wprowadziła również wykaz obowiązków wewnątrz każdego państwa, w tym również w jego siłach zbrojnych, przy czym nie określiła sposobów ich realizacji. Objął on następujące zadania:

- wprowadzenie do regulaminów lub instrukcji wojskowych postanowień, które by zapewniły przestrzeganie konwencji podczas działań zbrojnych²³;
- wpojenie członkom sił zbrojnych poczucia szacunku dla kultury i dóbr kulturalnych wszystkich narodów;
- utworzenie w składzie sił zbrojnych komórek organizacyjnych bądź zespołu osób, które będą czuwać nad poszanowaniem dóbr kultury oraz współpracować z odpowiednimi władzami cywilnymi²⁴;
- rozpowszechnienie tekstu konwencji, aby jej treść była znana siłom zbrojnym²⁵;

²¹ A. Przyborowska-Klimczak, *Rozwój...*, s. 50-51.

²² M. Kulikowska, Z. Falkowski, *Znaki ochronne i oznaczenia w międzynarodowym prawie humanitarnym konfliktów zbrojnych*, Wojskowe Centrum Edukacji Obywatelskiej, Warszawa, 2011, s. 31-33.

²³ *Konwencja o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego...*, art. 7 ust. 1.

²⁴ Tamże, art. 7 ust. 2.

²⁵ Tamże, art. 25.

- ustanowienie podstawy prawnej do ścigania osób naruszających konwencję lub nakazujących jej naruszenie²⁶.

W myśl ustaleń konwencji haskiej, aby działania wojenne mogły być prowadzone zgodnie z normami międzynarodowego prawa humanitarnego i nie powodowały zniszczenia dóbr kulturalnych, niezbędne jest wcześniejsze zgromadzenie przez władze państwowe oraz siły zbrojne szczegółowych informacji na temat obszaru planowanych działań. Muszą one obejmować m.in. położenie i charakter ważnych obiektów cywilnych, w tym szczególnie chronionych obiektów kulturalnych. Efektem zebranych informacji może być podjęcie właściwych środków ostrożności, jak też odpowiednich decyzji zapewniających właściwą ochronę dobrom kulturalnym w trakcie obrony, natarcia, działań pomocniczych czy działań pokojowych realizowanych w ramach Organizacji Narodów Zjednoczonych.

Konwencja haska z 1954 r. oparta została na idei humanitaryzmu, wskazującej adresatom, że ochrona kulturowego dziedzictwa nie jest tylko sprawą państwa, na którego terytorium niszczone są dobra kulturalne (stałe i ruchome zabytki historyczne, biblioteki, archiwa, obiekty przyrody), ale jest ważna dla całej społeczności międzynarodowej. Z tego też względu dziedzictwo kulturowe powinno uzyskać międzynarodową ochronę, przy czym żeby taka ochrona mogła być efektywna, musi być przeprowadzona już w czasie pokoju środkami zarówno narodowymi, jak i międzynarodowymi.

Działania opisane w konwencji haskiej zbudowane zostały na trójfazowych operacjach zabezpieczających. Pierwsza faza to planowanie na wypadek sytuacji wyjątkowych. Każde państwo na tym etapie powinno dokonać inwentaryzacji dóbr kulturalnych oraz zadbać, by zostały one wpisane do rejestru obiektów szczególnie chronionych i były oznaczone symbolem ochronnym. Ważnym zadaniem jest także przeszkolenie i przygotowanie sił zbrojnych do realizacji postanowień konwencji haskiej²⁷. W fazie rozpoczęcia i trwania konfliktu pojawiają się inne zadania. Dotyczą one w szczególności konieczności poszanowania dóbr kulturalnych przeciwnika bez względu na to, czy są one oznakowane symbolami konwencji, czy też nie. Istnieje też zobowiązanie do przeciwdziałania grabieży, kradzieżom i sprzeniewierzeniom oraz do powstrzymania się od rekwirowania ruchomych dóbr kulturalnych. W czasie okupacji siły zbrojne zobowiązane są także do wspierania struktur państwowych kraju okupowanego kompetentnych w zakresie ochrony i zabezpieczenia jego dóbr kulturalnych oraz powstrzymania się od jakichkolwiek aktów odwetu w stosunku do dziedzictwa

²⁶ Tamże, art. 28, Rezolucja II.

²⁷ K. Sałaciński, *Ochrona dóbr kultury w świetle międzynarodowego prawa humanitarnego konfliktów zbrojnych*, [w:] Z. Falkowski, M. Marcinko (red.), *Międzynarodowe praw...*, s. 504-509.

kulturalnego pokonanego państwa. Ustalono również, że siły okupacyjne będą przeciwdziałały wywozowi dóbr kulturalnych.

W konwencji haskiej zapisano ponadto, że wszystkie kraje członkowskie konwencji niebiorące udziału w okupacji zobowiązane są do zatrzymywania dóbr kulturalnych nielegalnie wywożonych z kraju okupowanego, jeśli będą przewożone przez ich terytorium. Państwa zobowiązane zostały również do pociągania do odpowiedzialności oraz nakładania kar i sankcji dyscyplinarnych na te osoby (bez względu na ich narodowość), które dopuszczają się łamania lub nakażą łamanie konwencji. Po zakończeniu działań wojennych pojawiają się kolejne zobowiązania. Zatrzymane dobra kulturalne powinny zostać zwrócone władzom uprzednio okupowanych terytoriów. Jednocześnie dobra takie nie powinny nigdy być zatrzymane jako reparacje wojenne. Ustalono ponadto w konwencji, że obowiązek ścigania przestępców nie ustaje nawet po zakończeniu danego konfliktu²⁸.

Kwestia regulacji wewnętrznych w odniesieniu do roli armii w zapewnieniu ochrony dobrom kulturalnym podczas działań zbrojnych napotkała jednak na duże trudności w wielu państwach, które wcześniej ratyfikowały konwencję haską. Wielu ekspertów wojskowych uznało bowiem, że jednostronne wprowadzenie w siłach zbrojnych instrumentów realizacyjnych w zakresie respektowania postanowień konwencji haskiej wpłynie negatywnie na swobodę działania armii w trakcie konfliktu zbrojnego. Pojawiły się nawet tendencje do pomijania w działaniach praktycznych przyjętych wcześniej zobowiązań prawnych. Z tego też względu powstała pilna potrzeba opracowania zbliżonych rozwiązań w zakresie sprawnego wdrożenia postanowień konwencji haskiej w siłach zbrojnych, która wymagała dodatkowych międzynarodowych porozumień w ramach bloków militarnych i porozumień regionalnych oraz na forum UNESCO tak, aby nakazy i zakazy regulujące w armiach zasady postępowania wobec dóbr kulturalnych podczas działań zbrojnych obowiązywały wszystkie strony konfliktu. Uchwalenie konwencji haskiej było niewątpliwie epokowym wydarzeniem w zakresie kodyfikowania zasad i norm międzynarodowej ochrony dóbr kulturalnych w czasie działań militarnych i pozamilitarnych.

W okresie późniejszym sprawa ochrony dóbr kultury została podjęta także w innych uregulowaniach prawnych. Jednym z takich dokumentów o wymiarze międzynarodowym, dążącym do bardziej szczegółowego uregulowania kwestii bezpieczeństwa dóbr kulturalnych podczas konfliktu zbrojnego, była *Konwencja paryska dotycząca środków zmierzających do zakazu i zapobiegania nielegalnemu przywozowi, wywozowi i przenoszeniu własności dóbr kultury* z 1970 r.²⁹ Ochronę dóbr kulturalnych dodatko-

²⁸ J. Czaja, *Kulturowe czynniki bezpieczeństwa*, AFM, Kraków, 2008, s. 43.

²⁹ *Konwencja dotycząca środków zmierzających do zakazu i zapobiegania nielegalnemu przywozowi, wywozowi i przenoszeniu własności dóbr kultury*, sporządzona w Paryżu dnia 17 listopada 1970 r., Dz. U. z 1974 r., nr 20, poz. 106.

wo wzmocniła *Konwencja w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego*³⁰, podpisana w Paryżu w 1972 r., która m.in. wprowadziła do prawa międzynarodowego pojęcia *dziedzictwo kulturalne* i *dziedzictwo naturalne*. W myśl konwencji dziedzictwo kulturalne stanowią zabytki, zespoły budowli, miejsca zabytkowe, zaś w skład dziedzictwa naturalnego wchodzi pomniki przyrody, formacje geologiczne i fizjograficzne oraz strefy o ściśle oznaczonych granicach, miejsca lub strefy naturalne. Ustalono, że identyfikowanie i wyznaczanie granic dla wszelkiego rodzaju dóbr należy do każdego państwa będącego stroną konwencji, na którego terytorium się znajdują.

Uregulowaniami dopełniającymi kwestię zwalczania nielegalnego obrotu dziełami sztuki były również rekomendacja Organizacji Narodów Zjednoczonych dla Oświaty, Nauki i Kultury (UNESCO) w sprawie zwrotu dóbr kultury wywiezionych nielegalnie z terytorium państwa członkowskiego z 15 marca 1993 r. oraz *Konwencja rzymska dotycząca zwrotu dzieł skradzionych lub bezprawnie wywiezionych z 25 czerwca 1995 r.* Oba dokumenty dotyczyły dóbr kulturalnych podlegających ochronie zgodnie z prawem danego państwa i określiły warunki, procedury i okres prekluzyjny (czyli termin, po którego upływie wygasają) dla roszczeń o restytucję dóbr (50 lat).

W 1992 r. z inicjatywy UNESCO powołano zespół konsultacyjny w celu dokonania przeglądu postanowień konwencji haskiej o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego. Była to reakcja na niszczenie i wywóz dóbr kulturalnych podczas wojen w Zatoce Perskiej i byłej Jugosławii. Wynikiem prac zespołu był opracowanie II Protokołu do konwencji haskiej, który został przyjęty w 1999 r.³¹ Dokument ten zdefiniował katalog środków przygotowawczych, realizowanych w czasie pokoju w celu zabezpieczenia dóbr kulturalnych przed skutkami konfliktu zbrojnego. Ustanowił również zasady ich ochrony, które należy stosować w czasie prowadzenia operacji militarnych oraz podczas okupacji. Protokół wprowadził także nowy poziom ochrony dóbr kulturalnych: tzw. ochronę wzmocnioną³².

W myśl zapisów protokołu może ona być przyznana dobru kulturalnemu o największym znaczeniu dla ludzkości, chronionemu przez przepisy prawa krajowego, a jednocześnie niewykorzystywanemu do celów militarnych. Z tego też względu dobro kulturalne objęte ochroną wzmocnioną nie może być obiektem ataku. Protokół określił ponadto zasady odpowiedzialności karnej i jurysdykcję za przyjętą w Paryżu dnia 16 listopada 1972 r. na

³⁰ *Konwencja w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego*, Dz. U. z 1976 r., nr 32, poz. 190.

³¹ II Protokół sporządzony w Hadze dnia 26 marca 1999 r. do *Konwencji o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego*, podpisanej w Hadze dnia 14 maja 1954 r., Dz. U. z 2012 r., poz. 248.

³² A. Przyborowska-Klimczak *Rozwój...*, s. 58–65.

31. Konferencji Generalnej UNESCO naruszenie ochrony dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego, a także zasady udzielania wzajemnej pomocy prawnej.

Konwencja haska z 1954 r. o ochronie dóbr kulturalnych w przypadku konfliktu zbrojnego, regulamin wykonawczy do tej kwestii, jak również I Protokół dotyczący ochrony dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego wraz z II Protokołem z 1999 r. stanowią we współczesnym prawie międzynarodowym najważniejsze instrumenty w zakresie ochrony dóbr kulturalnych, które w szczególności odnoszą się do sił zbrojnych. W tym miejscu warto zatem zaznaczyć, że kwestii dotyczącej przestrzegania zasad ochrony dóbr kulturalnych przez żołnierzy poświęca się także dużo uwagi w Wojsku Polskim. Świadczyć o tym mogą m.in. liczne dokumenty normatywne i działania praktyczne prowadzone w Siłach Zbrojnych RP³³.

Sprawa ochrony dóbr kulturalnych została także podjęta w innych dokumentach zaliczanych do międzynarodowego prawa humanitarnego. Postanowienia odnoszące się do ochrony dóbr kulturalnych zamieszczono m.in. w *I Protokole dodatkowym z 1977 r. do konwencji genewskich*³⁴ oraz *Protokole dotyczącym zakazów lub ograniczeń użycia min, min-pułapek i innych urządzeń*, który został dołączony do *Konwencji o zakazie lub ograniczeniu użycia pewnych broni konwencjonalnych powodujących nadmierne cierpienia*, przyjętej w 1980 r.³⁵

Podstawy prawne ochrony dóbr kultury w Polsce

Pierwszym polskim aktem prawnym odnoszącym się do problematyki zabytków, jak mówią Marek Bojarski i Wojciech Radecki³⁶, był dekret Rady Regencyjnej z 31 października 1918 r. o opiece nad zabytkami sztuki i kultury³⁷. Dekret zawierał jeden przepis karny (art. 34), w który ustawodawca ograniczył się bowiem do stwierdzenia, że winni przekroczenia przepisów dekretu *ulegną w drodze sądowej karze do 3 miesięcy aresztu oraz – w razie zniszczenia zabytku lub zmniejszenia jego wartości wskutek*

³³ <http://www.dz.urz.mon.gov.pl/dziennik/pozycja/decyzja-83-decyzja-nr-72mon-z-dnia-6-marca-2014-r-wsprawie-przestrzegania-zasad-ochrony-dobr-kulturalnych-w-resorcie-obrony-narodowej/> [dostęp:16.12.2017].

³⁴ *Protokół dodatkowy do konwencji genewskich z 12 sierpnia 1949 roku dotyczący ochrony ofiar niemiędzynarodowych konfliktów zbrojnych* (Protokół II).

³⁵ *Konwencja o zakazie lub ograniczeniu użycia pewnych broni konwencjonalnych, które mogą być uważane za powodujące nadmierne cierpienia lub mające niekontrolowane skutki*, sporządzona w Genewie 10 października 1980 r. oraz *Protokół II w sprawie zakazów lub ograniczeń użycia min, min-pułapek i innych urządzeń*.

³⁶ M. Bojarski, W. Radecki, *Ochrona zabytków w polskim prawie karnym. Stan aktualny i propozycje de lege ferenda*, [w:] J. Kaczmarek, *Prawnokarna ochrona dziedzictwa kultury*, Kantor Wydawniczy Zakamycze, 2006, s. 31-29.

³⁷ *Dziennik Praw Państwa Polskiego 1918*, nr 16, poz. 36.

uszkodzenia – grzywnie, równącej się wartości zniszczonego przedmiotu lub zmniejszeniu jego wartości wskutek uszkodzenia. Niezależnie od kary, w razie potajemnego wywozu lub usiłowania wywozu z granic państwa przedmiotów zabytkowych, przewidziano obowiązkową konfiskatę takich obiektów na rzecz jednego z muzeów narodowych.

Treść wspomnianego dekretu została zastąpiona przez *Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 6 marca 1928 r. o opiece nad zabytkami*³⁸ wydane na podstawie art. 44 ust. 6 *Konstytucji kwietniowej* oraz *Ustawy z dnia 2 sierpnia 1926 r. o upoważnieniu Prezydenta RP do wydawania rozporządzeń z mocą ustawy*³⁹.

Mówiąc o kształtowaniu się przepisów ochrony dóbr kultury, nie należy zapominać o *Konstytucji*. Poddając analizie poszczególne artykuły poświęcone dobrom kultury, można zauważyć, iż ustawodawca używa na ich określenie różnorodnych terminów jak: *dziedzictwo narodowe* (art. 5), *dziedzictwo kultury* (art. 6 ust. 2) oraz *dobro kultury* (art. 6 ust. 1, art. 73). Już w *Preambule* Ustawodawca zapisał, iż [...] *wdzięczni naszym przodkom za ich pracę, za walkę o niepodległość okupioną ogromnymi ofiarami, za kulturę zakorzenioną w chrześcijańskim dziedzictwie Narodu i ogólnoludzkich wartościach, nawiązując do najlepszych tradycji Pierwszej i Drugiej Rzeczypospolitej, zobowiązani, by przekazać przyszłym pokoleniom wszystko, co cenne z ponad tysiącletniego dorobku.*

Warto przytoczyć również inne artykuły poświęcone ochronie dóbr kultury. I tak w artykule 5 *Konstytucji RP* dotyczącym dziedzictwa narodowego zapisano, iż *Rzeczpospolita Polska strzeże niepodległości i nienaruszalności swojego terytorium, zapewnia wolności i prawa człowieka i obywatela oraz bezpieczeństwo obywateli, strzeże dziedzictwa narodowego oraz zapewnia ochronę środowiska, kierując się zasadą zrównoważonego rozwoju.* Z kolei w artykule 6 ust. 1 *Konstytucji RP* dotyczącym dóbr kultury ustawodawca zawarł przepis, iż *Rzeczpospolita Polska stwarza warunki upowszechniania i równego dostępu do dóbr kultury, będącej źródłem tożsamości Narodu Polskiego, jego trwania i rozwoju.* W ustępie 2 tegoż artykułu możemy przeczytać, iż *Rzeczpospolita Polska udziela pomocy Polakom zamieszkałym za granicą w zachowaniu związków z narodowym dziedzictwem kulturalnym.*

Kolejnym aktem prawnym, który umożliwia działania nakierowane na ochronę dziedzictwa niematerialnego jest nowelizowana w 2003 roku *Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami*, która reguluje kwestie związane z ochroną i zarządzaniem dziedzictwem kulturowym, zarówno materialnym, jak i niematerialnym. Ustawa ta wywodzi się z Dekretu Rady Regencyjnej podpisanego 31 października 1918 r. o opiece nad zabytkami sztuk i kultury, uchwalonego w celu ochrony dóbr dziedzictwa kul-

³⁸ A. Przyborowska-Klimczak *Rozwój...*, s. 58–65.

³⁹ Dz. U. RP 1926, Nr 78, poz. 443.

turowego Polski po odzyskaniu niepodległości. Genezy obecnej ustawy należy dopatrywać się również w *Rozporządzeniu Prezydenta Rzeczypospolitej z 6 marca 1928 r. o opiece nad zabytkami*, tworzącym podstawy prawne dla obowiązującego do dzisiaj rejestru zabytków.

Oba wyżej wymienione dokumenty ukierunkowane były na ochronę zabytków dziedzictwa materialnego, którego ochrona i zarządzanie przebiega w sposób diametralnie różny od podejścia do opieki nad kulturowym dziedzictwem niematerialnym. Kluczem do sukcesu w ochronie niematerialnego dziedzictwa kulturowego jest bowiem zapewnienie trwania przekazu międzypokoleniowego w odniesieniu do treści stanowiących to dziedzictwo.

Ustawa tworzy trzon zespołu regulacji prawnych dotyczących opieki nad zabytkami, a jej przepisy stosowane są zwłaszcza wtedy, kiedy ustawy obejmujące bardziej szczegółowe zagadnienia nie rozstrzygają danych kwestii.

Podsumowanie

Dziedzictwo kulturalne narodów obejmuje nie tylko sferę materialną, ale i duchową. Ważne jest zatem nie tylko dążenie do ocalenia dla przyszłych pokoleń kulturowej spuścizny ludzkości, ale także uczynienie z niej podstaw do dalszego rozwoju⁴⁰. Współcześnie największym niebezpieczeństwem dla dziedzictwa kulturalnego pozostaje wojna, która nieuchronnie prowadzi do niezmiernych cierpień ludzi i do poważnych szkód materialnych. Najczęściej cechują ją wybuchy prymitywnej i dzikiej przemocy⁴¹.

Wojna jest nie tylko wrogiem człowieka, ale również wrogiem tego wszystkiego, co jest jego najdoskonalszym wytworem, tj. całego dziedzictwa kulturalnego i historycznego. Potwierdzeniem tego mogą być przypadki dzieł sztuki, które zostały przez ludzkość bezpowrotnie utracone w trakcie trwania licznych konfliktów zbrojnych w przeszłości⁴². Wystarczy przypomnieć celowe niszczenie zabytków i muzeów podczas walk prowadzonych w ostatnich latach w Afganistanie, Iraku czy Syrii⁴³.

Działania zbrojne zawsze stanowiły zagrożenie dla obiektów dziedzictwa kulturalnego. O stosunku do dóbr kulturalnych decydowały cele wojny oraz poziom techniczny uzbrojenia – najczęściej były one niszczone wskutek prowadzonych działań lub stawały się przedmiotem ułatwionej w wa-

⁴⁰ P. Żarkowski, *Ochrona...*, s. 161

⁴¹ J. Keegan, *Historia wojen*, Książka i Wiedza, Warszawa, 1998, s. 17-19.

⁴² J. Sobczak, *Ochrona prawnokarna dóbr kultury*, Wydawnictwo Naukowe WNPiD UAM w Poznaniu Poznań, 2010, s. 28.

⁴³ G. Leszczyński, *Ochrona dóbr kultury na wypadek szczególnych zagrożeń czasu wojny i pokoju*, [w:] R. Bzinkowski (red.), *Rola i zadania sił zbrojnych w zakresie ochrony dóbr kultury wobec zagrożeń czasu wojny i pokoju*, MON, Warszawa, 2001, s. 15-16.

runkach wojennych grabieży, która towarzyszyła praktycznie wszystkim wojnom. Historia zawiera liczne przypadki tego typu działań skierowanych przeciwko dobrom kulturalnym pokonanego państwa. Powszechnie stosowane przez zwycięskie państwa prawo łupu wojennego obejmowało m.in. wywożenie z terytoriów pokonanych państw cennych obiektów kulturalnych. Przykładów rabowania dóbr kulturalnych, świadomego burzenia zdobytych miast i niszczenia terytoriów, grabieży i rekwizycji nie brakowało zarówno w starożytności, średniowieczu, jak i w wiekach późniejszych.

Od najdawniejszych czasów dzieła sztuki bądź pamiątki po władcach, wybitnych wodzach i uczonych, a nawet całe zbiory biblioteczne były pożądanym przez zwycięzców przedmiotem rabunku. Już w czasach starożytnych (m.in. w tekstach biblijnych) można spotkać opisy licznych rabunków i zniszczeń. Choć z czasem tego typu działaniom zaczęły towarzyszyć również głosy oburzenia, prawo niczym nieograniczonego łupu wojennego było tak silne, że nie mogły one wówczas uzyskać mocy prawnego nakazu ochrony nawet najwybitniejszych wytworów ludzkiej myśli. Przez wojny ludzkość traciła dorobek całych pokoleń i dziedzictwo własnej tożsamości. Stopniowo zaczęły rozwijać się nowe myśli oraz poglądy na wojnę i jej rolę w celowym niszczeniu dziedzictwa kulturalnego narodów.

Bibliografia

1. Bzinkowski Ryszard (red.), *Rola i zadania sił zbrojnych w zakresie ochrony dóbr kultury wobec zagrożeń czasu wojny i pokoju*, MON, Warszawa, 2001.
2. Falkowski Zbigniew, Marcinko Marcin (red.), *Międzynarodowe prawo humanitarne konfliktów zbrojnych*, Wojskowe Centrum Edukacji Obywateli, Warszawa, 2014.
3. Gardocka Teresa, Sobczak Jacek, *Prawna ochrona dóbr kultury*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń, 2009.
4. *Konwencja dotycząca środków zmierzających do zakazu i zapobiegania nielegalnemu przywozowi, wywozowi i przenoszeniu własności dóbr kultury*, sporządzona w Paryżu dnia 17 listopada 1970 r., Dz. U. z 1974 r., nr 20, poz. 106.
5. *Konwencja o ochronie dóbr kultury w razie konfliktu zbrojnego wraz z regulaminem wykonawczym do tej Konwencji oraz Protokołem o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego podpisane w Hadze 14 maja 1954 r.*, Dz. U. z 1957, nr 46, poz. 212.
6. *Konwencja w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego*, Dz. U. z 1976 r., nr 32, poz. 190.
7. Krochmal Tadeusz, *Problemy ochrony zabytków przed nielegalnym wywozem z kraju*, Aspra- JR, Warszawa, 2006.

Instytucje wspierające ochronę dóbr kultury w czasie pokoju i w czasie wojny

8. Kulikowska Marta, Falkowski Zbigniew, *Znaki ochronne i oznaczenia w międzynarodowym prawie humanitarnym konfliktów zbrojnych*, Wojskowe Centrum Edukacji Obywatelskiej, Warszawa, 2011.

9. Pruszyński Jan, *Dziedzictwo kultury Polski, jego straty i ochrona prawna*, t. 1, Kantor Wydawniczy Zakamycze, Kraków, 2001.

10. Przyborowska-Klimczak Anna, *Rozwój ochrony dziedzictwa kulturalnego w prawie międzynarodowym na przełomie XX i XXI wieku*, UMCS, Lublin, 2011.

11. Sobczak Jacek, *Ochrona prawnokarna dóbr kultury*, Wydawnictwo Naukowe WNPiD UAM w Poznaniu, Poznań, 2010.

12. Zalańska Katarzyna (red.), *Konwencje UNESCO w dziedzinie kultury. Komentarz*, Wolters Kluwer Polska, Warszawa, 2014.

13. Zeidler Kamil, *Prawo ochrony dziedzictwa kultury*, Wolters Kluwer Polska, Warszawa, 2007.

14. Żarkowski Paweł, *Ochrona dóbr kultury w czasie wojny w świetle prawa międzynarodowego*, Warszawa, 2006.

Źródła internetowe

1. <http://klub-generalagrota.pl/kg/baza-wiedzy/referaty/616,Restytucja-dobr-kultury-w-swietle-prawa.html>.

INSTITUTIONS SUPPORTING THE PROTECTION OF CULTURAL GOODS IN PEACETIME AND WARTIME

Cultural goods can be said to determine a state's wealth. Consequently, their protection in peacetime and wartime is essential. First of all, the protection of cultural goods results from the natural need to ensure their survival. The protection mainly consists in securing them so that they will not be lost, destroyed, damaged, vandalised or transported abroad. In this paper, the author discusses the most important aspects of the protection of cultural goods.

Keywords: cultural institutions, protection, cultural goods, cultural heritage, law